

Ett tyskt massmord på Stockholms gator

Aktörerna kring ett skillingtryck år 1697

Karin Strand

Ack! hörer til Christtrogne all
En wisa jag Er siunga skall
Ock i sanning berätta
Hwad wid Hamburg är händt och skedt
Hwar rättsint Siäl dät är ju ledt
När hon betrachtar detta.

(Ur *En kort relation och sanfärdig
berättelse ...* u.o., 1697)

Lyssna, hör på! uppmanar visans inledningsstrof och utlovar publiken en berättelse om en oerhörd händelse. Det är en berättelse som både är sann och sedelärande, eller snarare: sann och därför sedelärande. Just så här annonserar många skillingtrycksvisor om aktuella händelser sitt ärende för att locka till köp och vidare läsning eller lyssning. Många trycktes för den lokala marknaden: händelserna som de rapporterar om hade ofta utspelat sig, eller pågick till och med i försäljningens stund, på

samma ort som trycken såldes. Detta gäller inte minst visor om brott och avrättningar.¹ Visan ovan, tryckt 1697 i Stockholm, återger dock, som framgår, ett dåd som utförts på andra sidan Östersjön, närmare bestämt i närheten av Hamburg.

Viscitatet antyder mer än de brutala händelser i Tyskland som visan handlar om: det ruvar på ett helt myller av aktörer. Mest uppenbara är de textligt inskrivna rollerna: en sjungande berättare och en grupp åhörare, vilka i den performativa försäljningssituationen fick gestalt i levande personer. Vi kan föreställa oss en sjungande eller ropande försäljare vid någon av Stockholms gatuhörn med en bunt vistryck, kanske beledsagad av en trumma eller annat instrument, och en ansamling av nyfikna förbipasserande som stannat upp för att höra vad som bjöds ut. Men visan förutsätter naturligtvis också någon som har skrivit den, någon som har tryckt den, samt en rad personer som varit inblandade i distributionen. Vilka var dessa människor? Och hur hamnade historien egentligen i Sverige?

De senaste årens forskning om skandinaviska skillingtryck, däribland artiklarna i denna antologi, har bringat ljus över många aspekter av de tryckta visorna. Fram tills nyligen har ett av de dunklaste områdena varit den konkreta marknaden: hur produktion, försäljning och spridning av visor har fungerat i praktiken och vilka aktörer som varit delaktiga. Med Eva Danielsons (2019) digra genomgång av svenska skillingtryckare och Astrid Nora Ressems forskning om skillingtryckshandeln i Norge (2018; 2019; denna volym) har konturerna frilagts för väsentliga delar av hantverket och handeln, i synnerhet för det 1800-tal som var skillingtryckens storhetstid. För denna senare del av skillingtrycksmarknaden är källäget också relativt gynnsamt. På själva alstren anges ofta såväl tryckår som ort och tryckeri, vilket gör det åtminstone teoretiskt möjligt att spåra aktörerna vid enskilda tryckerier. I fråga om kontextualiserande material

finns mycket att hämta i den framväxande tidningspressen. Dels blir det tydligt att, och på vilka sätt, visförfattarna kunde hämta stoff ur tidningarnas nyhetsrapportering, dels börjar visor av förmodat allmänintresse marknadsföras bland radannonserna med upplysningar om var de gick att införskaffa.²

När det gäller visor i äldre tid är källäget däremot magrare. Vi vet med säkerhet att visor har cirkulerat i småtryck i Skandinavien sedan åtminstone 1500-talets mitt, men själva alstren avslöjar inte mycket om sin tillkomst. Tryckuppgifterna på svenska tidigmoderna skillingtryck omfattar på sin höjd tryckår och -ort,³ men många 1700-talstryck nöjer sig med intetsägande upplysningar som «tryckt i år».⁴ Vidare är det ont om contextualiserande samtida källor som beskriver en visas väg från händelse till köpare. Flest belägg, av såväl officiell som mer informell art, finns vad gäller försäljningen. Till den förstnämnda kan räknas branschsammanlutningen Boktryckerisocietetens förslag år 1757 för att ordna skillingtrycksproduktionen. I detta beskrivs hur visförsäljningen «av urminnes bruk» har skett av kringvandrande fattiga personer

som uppköpte hår för perukmakarämbetet eller eljest fått tillstånd att vandra omkring på landet. När de fingo tag i någon visa, som var uppskattad och i svang, omtalade de detta genast, när de kommo till en stad med tryckeri. Inför tryckeriägaren rosade de åtgången och uppmuntrade därigenom boktryckaren att trycka visan, av vars upplaga den kringresande tog med större parten för att under sina vandringar sälja den. Så har det tillgått från den ena orten till den andra, och tryckningen har alltid ansetts lovlig, så snart man haft ett tryckt exemplar att följa, emedan det alltid tagits för säkert, att varje visa måst undergå behövlig censur, där den först utkommit.⁵

Även stadens «gatskrikare» och visförsäljare finns beskrivna i 1600- och 1700-talskällor, däribland i visorna själva.⁶ Att visförsäljning också kunde vara en tillfällig inkomstkälla för studenter under utbildningsåren kan flera levnadsteckningar som skildrar 1700-talets tidigare hälft vittna om.⁷

Sådana beskrivningar ger intressanta exempeltablåer av vishandeln, men lämnar oss med många frågor. Vem som författade en särskild visa, hur den hamnade i en viss boktryckares pressar och vilka personerna var som sedan sålde vistrycket, kan med få undantag endast bli fråga om spekulationer. Bristen på källor har att göra med genrens efemära karaktär och låga kulturella status. Många vistryckare undandrog sig förvisso medvetet överhetens kontroll, men ett mer generellt problem är att vardagliga företeelser – och hit hör cirkulationen av tryckta visor – historiskt sett sällan har dokumenterats om det inte har funnits särskild anledning. Ett sådant skäl kan vara att något blir föremål för rättsväsendets intresse och därmed noteras i domstolsprotokoll. «Utan konflikter, inga historiska dokument», som författaren Fredrik Silverstolpe konstaterar apropå rättsprotokoll som mikrohistorisk källa.⁸

Södra kämnärsrätten 1691 (Kungl. biblioteket Wikimedia commons).

I detta kapitel ska jag undersöka ett skillingtryck som trycktes i Stockholm vid 1600-talets slut, närmare bestämt trycket med den visa som citerades inledningsvis, och vars tillkomst går att spåra just genom att de inblandade blev uppkallade i rätten.⁹ Även om ämnet för visan var sensationellt så var brottmålet i sig ett odramatiskt ärende som inte krävde mer än ett enstaka förhörstillfälle, noterat i ett kortfattat protokoll om sex sidor, inklusive bilagor. Den blygsamma dokumentationen utgör likväl tillräcklig utgångspunkt för en liten fallstudie av en visa och dess tillkomst – i detta fall en adaption av en tysk visa för en svensk publik. Vi får ansikten, eller snarare namn, på flera av de annars anonyma rollinnehavarna: tryckaren, textförfattaren och försäljarna. Förutom att belysa sammanhanget för detta specifika vistryck kan studien tjäna som ett exempel på hur det kunde gå till och vilka slags aktörer som kunde vara delaktiga i utgivningen av skillingtryck i det sena 1600-talets Stockholm.

Ett mer konkret fynd i detta rättsfall står att finna i anslutning till protokollet där det vistryck som stod i utredningens fokus finns inbundet som bevismaterial. Trycket i fråga är veterligen det enda bevarade exemplaret av denna förstautgåva. Källsammanhanget med protokollet och skillingtrycket sida vid sida förankrar visan i sitt omedelbara nu och materialiserar visans möte med myndigheterna i samtiden. Kontexten suggererar också en mer svårbestämd känsla av att komma historien nära, ett intryck som jag i detta kapitel avser att konkretisera och utveckla.

Vi börjar undersökningen med att bege oss till Ryssgården på Södermalm en vårdag 1697.

«... en wysa som pojkarne på gatorna pläga siunga ...»

Den 4 maj 1697 samlades kämnärsrätten i Södra stadshuset för «wanlig rättgång».¹⁰ På agendan stod ett ärende som rådet dagen indan hade fått i uppdrag av kämnären Swen Wimmell att utreda, nämligen upphovet till en visa som sjöngs, eller kanske skräldes, av pojkarne på gatorna och därigenom spreds allmänt omkring.¹¹ Visan var av våldsamt och anstötligt slag: den handlade om en man i Hamburg som hade bragt hela sitt hushåll om livet. Var hade gossarna lärt sig denna visa och vem låg bakom den? Var det fråga om en verklig händelse? Och hur hade denna påstådda rapportering nått staden mellan broarna? Detta var nu rättens uppgift att ta reda på.

En viktig länk i kedjan hade redan identifierats: två unga kvinnor som gick runt i staden och «[bjöd] sådana wysor til saluj». Försäljarna hade tagits fast av «fattig gubbarna på gatan» som tydligt varit behjälpliga i ärendet, och nu stod de båda förekallade inför rätten för att förklara sig. Här träder alltså två av historiens många anonyma visförsäljare fram och får konturer.

Den ena flickan presenterar sig som Annika Matzdotter, dotter till den avlidna dikaren Matz Hansson Lustig. Hon uppger, förmodligen på rättens frågor, att hon är född i staden och nu 15 år fyllda, att hon vare sig har någon fast tjänst eller bostad men att hon för tillfället uppehåller sig hos en «gardiekarl», alltså en vakt, vid namn Anders Biörn. Detta oordnade liv i allmänhet och visförsäljningen i synnerhet ansåg rätten uppenbarligen som allvarligt ur sedlighetsaspekt. Varför, ville man veta, tog hon sig inte någon tjänst i stället för att «[löpa] kring staden med sådana wysor och til äfwentyrs derjemte föröfwar en och annan odygd»? Matzdotter förklarar att hon på grund av en huvudsjukdom, «det onda slaget», inte kan få någon tjänst,

«hwarföre hon nödgas söka sitt uppehälle med denna handel». Den aktuella visan om mannen i Hamburg uppger hon sig ha köpt av en boktryckare vid namn Olof Enaeus.

Den andra flickan, Catharina Mårtensdotter, säger sig även hon vara 15 år och född i staden. Hon är dotter till den avlidne skepparen Mårten Swartz och bor liksom Matzdotter tillfälligt hos en gardiekarl. På frågan varför hon säljer visor förklarar hon att hon har sökt många tjänster som vallflicka på landet men eftersom ännu ingen har velat anställa henne hade hon «fattat det råd att söka sin föda med wysor sålliunda dem hon kiöpt hoos booktryckaren Olof Enaeus».

Båda flickorna hade alltså köpt vistrycken från Olof Enaeus. Denne kallas nu in för att förklara varför han sprider visor av detta slag och «hwad uphof han hafwer til denna som handlar om det mördande en wälbehållen man wid Hamburg skulle hafwa begådt på sitt huusfolk». Enaeus uppger att han kom över visan skriven på tyska två år tidigare och att han lämnade den vidare för översättning («försvänskning») till en Nils Grijs. Originaltrycket hade Enaeus ännu inte fått tillbaka från Grijs, men enligt de efterforskningar som denne hade gjort i samband med bearbetningen skulle visan återge en verklig händelse. Berättelsen var alltså såvitt Enaeus visste «sannfärdig». Träsnittsillustrationen av händelsen – «stocken eller figuren», som de omnämns i protokollet – hade han uppdragit åt en båtsman på konungens jakter att skära efter de bilder som fanns på det tyska exemplaret.

Vad beträffar skälet till att framställa och distribuera «sådana saker» som denna visa, beklagar Enaeus att han ser sig tvungen av ekonomiska skäl. Efter lång yrkeserfarenhet hade han för ett par år sedan lyckats köpa sig ett eget tryckeri, men ännu hade han inte erhållit tillstånd att trycka kyrkoböcker «eller sådant som kunde kasta något af sig».

Översättaren eller författaren Grijs infinner sig inte i rätten, men kommer till tals genom ett skriftligt intyg som bifogas protokollet, daterat dagen efter förhöret. På förekommen anledning intygar Nils Grijs, eller Niclas Grise som han själv under-tecknar intyget, att Enaeus lämnat honom det tyska trycket för översättning och att han sedan slarvat bort det. Visan, medger han, är «i hemmet uti min boförning och städning (...) förlaggd, och för kommen worden, som jag skyldig är swuren att restituera».

Skillingtrycket inbundet med förhörprotokollet, Stockholms magistrat och rådhusrätts arkiv (1697) (repro: Stockholms stadsarkiv).

Originaltrycket, som rätten alltså uppenbarligen efterfrågade, är således förkommet och kan varken beskådas eller biläggas handlingarna. Det kan, som framgått, däremot Eneaus svenska version som finns inbundet som bilaga till rannsakningsprotokollet.

En kort relation

Visan är tryckt 1697 och tituleras *En kort RELATION och sanfärdig berättelse om en wäl behållen Man / Strax wid Hamburg boendes / som af förtwiflan / sedan han oförmodelige bortmist største delen af sin Fårhjord / begått ett förskräckeliget Mördande på sin Hustru / Barn och piga / hwilket omständeligare af bifogade Figur, uti en kort Wisa närmare inhämtas kan.*

Visan har 21 strofer och anges kunna sjungas som koralen «Kommer hit till mig säger Guds son», en melodi som används till ett tiotal visor tryckta i skillingtryck från 1600-talets mitt till början av 1800-talet.¹² Psalmen har tyskt ursprung: «Kommt her zu mir, spricht Gottes Sohn».¹³ Huruvida denna är melodiangi-

Ack! hörer til Christtrogne all

Ack! hö - rer til Christ-trog - ne all En wi - sa - ja - ag er siung - a skall

Ock i sann - i - ing be - rätt - a Hwad wid Ham-burg är händt och skedt

Hwar rätt - sint Siäl dät är ju ledt När hon be - tra-ach-ta-ar dett - a.

*Visans första strof till meloditranskription av psalm 215 i 1697 års koralbok.
Transkription: Dan Lundberg.*

velse även till den tyska förlagan är alltså ovisst, men melodin är åtminstone mycket använd i tyska visor från 1530 fram till 1700, däribland till ett hundratal visor om sedelärande, dramatiska och brutala ämnen.¹⁴

Efter första strofens påkallande av publikens uppmärksamhet, där inledningsraden, sånär som på «ack»:et, för övrigt är densamma som titelraden till begravningspsalmen «Låt gråten och klagan få stillna»,¹⁵ börjar så berättelsen:

2. Där war en wälbehållen man,
Som mången än ock finnas kan,
Dän Gudi täckts hemsöka
Ock straffa at hans fårahiord,
Bleff siuk ock en del døde word!
Så månd Gud Job försöka.

Likt Bibelns Job utsätts alltså den välmående fårabonden för en prövning av Gud. En dag gör han den fasansfulla upptäckten i sitt fårhus att hela hjorden är svårt sjuk. En del får är döende, andra är blinda och flera har redan avlidit. Mannen inser att han kommer att förlora alla sina djur. Till skillnad från Job, som tog förlusten av alla sina barn, sina djur och sitt tjänstefolk med den troendes tillförsikt,¹⁶ kan den tyska bonden inte acceptera förlusten. Där Job förstod det rättvisa i prövningen – Gud ger och tar i sin allsmäktighet; människan föds och dör utan ägodelar – kan fårabonden inte betrakta förlusten ur ett andligt perspektiv. Detta moraliserar visan över: ett sådant Herrans ris skulle han «mäd tolamod bordt gie Gud pris». I stället ser han sin olycka ur praktisk och ekonomisk synvinkel och brister ut i förtvivlan. Hur ska han nu kunna försörja sig?

5. All min wälfärd nu ute är,
 Jag nu slätt intet hopp mer bär,
 Mig kunna mer uprätta!
 Jag ängslas i mitt hierta och sin
 Ock får ei tröst mot denna pin:
 Slik sårg kan ingen lätta.

Hustrun, som däremot är kristligt «from ock god», uppmanar sin man att ha förtröstan. Gud välsignar de troende, och tids nog kommer de att kompenseras: «Dän Gud som tagit lefwer än / Han gifwer oss wäl mer igän.» Mannen är dock sjuk av ångest och tar inte intryck av hustruns ord. Han skickar henne till stan för att köpa medicin. Under tiden tar vansinnet överhanden och han går till besinningslös attack mot sina egna barn med en yxa, närmare bestämt «yxhammar» (baksidan av bladet). Första offret blir äldste sonen vid sitt skrivbord, därefter de två mindre barnen som leker på golvet, varav det ena försöker beveka honom med sin docka. Slutligen är det «spänebarnet», spädbarnet i vaggan, han mördar, «som en grymmer best»:

9. Sedn hustrun in i Staden gick,
 Han börjad på en faslig skick:
 Föst mäd yxhamarn mörda
 Sin Son, som sat wid bordet skref.
 Att han föll ned ock döder bleff.
 I hwad förtwiflans börda!

10. Där näst slår han till sin barn två,
 Som menlös månd på gålfwet gå,
 Att de ock döde blifwa:
 Ett bad ock sade kiäre far,
 Min bästa dåcka som jag har,
 Mig skona, jag will gifwa.

11. Än mer! Från samma tyranni,
 Ett spänebarn ei blifwit fri,
 Han tog dät ur sin wagga,
 Ock mördat som en grymmer best,
 Som ei af Gud ell' Satan west,
 Dät Samwet hans ei agga.

Därnäst väntar pigan som han på samma sätt «lifwet straks affhände». Men detta var inte nog, «än mera ondt [han] i hjärtat bar». Näst på tur stod den hemkommande hustrun:

13. Ty när hans hustru god ock from,
 Med Medicin från Staden kom,
 I dörn han hänne mötte:
 Ock som en grym tyransklig man,
 På mordisk sätt han och grep an
 Ock ned til döda stötte.

Därefter går mannen ut på åkern för att söka drängen som ännu är ovetandes om slakten på de sex personerna inne i huset. Husbonden anklagar honom för fårens sjukdom och död – han hade vaktat dem illa – och gör klart att han ska få betala med sitt liv. Genom Guds nåd får dock drängen övertaget och kan fly för att anmäla händelsen till «Rådet», det vill säga den juridiska ordningsmakten. Fårabonden grips och «fick sin lön allt med en hast / Rätt som han förtiänt hadt». Visan specificerar inte vari straffet bestod, men om händelsen är sann kan inget annat än kvalificerat dödsstraff, det vill säga dödsstraff som föregås av tortyrinslag, ha kommit i fråga eftersom det rörde sig om mord inom familjen.¹⁷ «Ty», fortsätter strofen, «för Gud intet dölljas kan, hwad här giörs af kvinna och man». Guds lag och den världsliga rätten löper alltså samman i visans moral, vilket även

fann sin motsvarighet i det svenska 1600-talets rättsskipning där den mosaiska rätten formellt var en del av svensk lag.¹⁸

Visans sista strofer är en utläggning av det sedelärande budskapet i klartext. Det är en synd att älska sina ägodelar och sitt välstånd mer än Gud, och även prövningar är en himmelsk gåva som ska mötas med tillförsikt: «Uptag hans Ris med gladlynt mod / Han agar som en Fader god / Ock alt til bästa wänder». Avslutningsstrofen uppmanar slutligen publiken att värna mindre om sina jordiska ägodelar och desto mer om sin själs salighet:

21. Hwad timligt är förgät mäd hast,
 Slut Jesum i tin tanckar fast,
 Bed Gud sin hand utsträckia
 Ock sända tig sin helge And,
 Som styrer tig till watn land,
 Hans Nåd skal tig betäckia!

I vilken grad denna uppbyggliga sensmoral framgick när pojkarna sjöng visan på Stockholms gator 1697 kan vi inte veta. Att det var en ryslig berättelse som intresserade folket i staden, inte bara detta år utan i decennier framöver, är däremot säkert.

En populär historia

Visan trycktes alltså samma år som rättsförhøret, vilket innebär att den kan dateras till tidig vår 1697. Utöver denna upplaga utkom visan i minst ytterligare ett tryck samma år.¹⁹ I det andra trycket är trycktitel, vistext och tryckår desamma, men framsidan och vinjetterna har annorlunda utformning. Mest iögonfallande är att de påkostade träsnittsillustrationerna som upptar en hel sida – sida två i båda trycken – uppenbarligen är utförda av olika personer även om de framställer delvis samma scener.

Specifika och detaljerade illustrationer är överlag ovanliga i tidigmoderna svenska skillingtryck, men utarbetade bildsviter som dessa saknar såvitt bekant motsvarighet.

Illustrationen i Eneus tryck har liggande orientering. Eftersom detta exemplar har blivit kapat en bit på bredden saknas någon centimeter av bildsvitens övre del. Bilden till vänster är uppdelad i två: den större längst ner visar bonden på väg ut till drängen på åkern som tycks se honom på håll och lyfter armarna, som om han värjer sig eller gör sig beredd på försvar. I nederkant syns de sjuka och döda fåren. Den lilla bilden ovanför visar hustrun situerad i landskapet, förmodligen på väg hem från sitt ärende i staden. Bilden till höger visar scenen när mannen med yxan höjd går till attack mot den intet ont anande äldste sonen som sitter vid skrivbordet med pennan fattad, upptagen med att skriva i en bok. Till skillnad från visans berättelse, där sonen var det första offret, ligger redan pigan, ett av barnen samt spädbarnet döda på golvet. I bilderna är dramaturgin alltså omkastad.

Illustrationen, som synes kapad i överkant, i trycket inbundet med förhørsprotokollet (1697) (repro: Stockholms stadsarkiv).

Illustrationen i trycket i S. Lindveds samling (1697) (digital kopia av mikrofilm).

Vid närmare betraktande kan man konstatera att illustrationen förmodligen är spegelvänd i förhållande till förlagan. Förutom att bilderna är placerade i omvänd kronologisk ordning talar även sonens pennfattning för detta: på bilden skriver han med vänster hand, vilket knappast kan ha varit avsikten eftersom vänsterhäntet vid denna tid betraktades som en defekt. Som alla grafiska bilder blir träsnittsmotivet spegelvänt vid tryckning, vilket måste tas i beaktande i utförandet av tryckplattan.²⁰ Som Enaeus uppgav för rätten skar båtsmannen stocken efter illustrationen i det tyska trycket vilken förmodligen innebär att han gjorde en rak avbildning av hur denna såg ut på pappret – alltså i rättvänt skick.

I det andra trycket, utgivet samma år, har illustrationen stående orientering och kronologin är här i linje med visan. Den övre bilden föreställer samma mordscen som i Enaeus tryck med avvikelser endast i detaljer i kläder och utseenden. Fårbonden har till exempel pipskägg i stället för mustasch och mordoffrens kroppar och kläder är mer utarbetade. Bilden nedanför visar däremot inte mötet med drängen utan hur mannen inväntar hustrun med yxan olycksbådande vilande på axeln. Hon har förmodligen utträttat sitt ärende i staden och kommer gående med en väska i ena handen och den andra handen höjd med ett föremål i, antagligen den medicin som maken bett henne införskaffa. Fåren ligger döda i en hög utanför huset. Ovanför detta motiv, avskilt med en grov, kort linje, finns en liten separat bild på hustrun med händerna samlade och med ett svårtolkat ansiktsuttryck. Är det manne en bild av hennes gudfruktiga deltagande i mannens förlust innan han förlorade kontrollen? Eller visualiseras hon i himlen efter slakten, salig, såsom varande «from ock god»?

Eftersom illustrationen är gjord av någon annan än den båtsman som skar bilden till Enaeus tryck är det osannolikt att även detta ska ha getts ut av honom: illustrationer var en kostsam sak att investera i och tryckarna återanvände som regel tryckplattorna tills träet var uttjänt.²¹ Det finns ingen upplysning om vem som framställde detta andra tryck, men dess förekomst är i sig belysande. Att det samma år utkom två olika upplagor med samma (illustrerade) visa ger vid handen att detta var en historia som lockade många köpare. Man kan förmoda att illustrationen bidrog till visans popularitet, och denna «figur» annonseras också i båda trycktitlarna.

Visan trycktes om flera gånger. Såvitt känt finns ytterligare fyra bevarade tryck i olika upplagor, samtliga utan utsatt tryckort.²² Endast ett av dessa är daterat, med 1720 som utsatt tryckår, och även de tre odaterade förefaller av utformningen

att döma även de vara från tidigt 1700-tal. De delar alla samma titel, vilken utgör en smärre justering av originaltryckets, där begreppet «relation» har ersatts av «berättelse», enstaka ord har kastats om eller bytts ut och upplysningen om illustrationen, «bifogade Figur», har utgått. Titeln lyder: *En kort berättelse och sannfärdig historia, om en wäl behållen Man, som war boendes wid Hamburg, hwilken af förtwiflan, sedan han oförmodeligen bortmist störste delen af sin Fårabiord, begådt et förskräckeligt mördande på sin hustru, Barn och Piga: hwilket omständeligare uti thenna Wisa närmare inhämtas kan.*

Det kan vara värt att dröja något vid ordet «relation» som i dessa nya tryck alltså utgick ur titeln. I fråga om textgenrer betecknar «relation» en (faktabaserad) berättelse, en redogörelse.²³ Ursprungligen bildat av latinska *relatio* har termen lånats in i svenskan via franskan,²⁴ och används i samma betydelse även på engelska och tyska språken. Däremot tycks det inte ha använts på motsvarande sätt i de övriga skandinaviska länderna.²⁵ Det förekommer i titeln till ett antal svenska 1600-talsskrifter, däribland folkböcker med historiskt innehåll,²⁶ men som benämning på visa i skillingtryck förefaller detta vara det enda bevarade exemplet. Desto fler belägg finns i tyska *Liedflugschriften* och engelska *broadside ballads* från samma tidsperiod.²⁷ Under 1700-talet blir «relation» en vanligare beteckning för såväl visor som prosaberättelser i skillingtryck,²⁸ men i fallet med denna visa ersätts det alltså i omtrycken av «berättelse».

Samtliga fyra 1700-talstryck är illustrerade, men bilderna är här placerade på sista sidan, det vill säga tryckets baksida, och inte som i de tidigare på framsidans insida (sida två). Motiven är snarlika de tidigare utgåvorna, men är gjorda i ytterligare andra utföranden. Tre av dem har samma spegelvända illustration medan ett har en «rättvänd» bildserie med mordscenen i stugan längst till vänster.²⁹ Dessa illustrationer, som uppenbarligen

är gjorda av två olika bildskärare, stärker ytterligare intrycket av att bildsättningen, den visuella iscensättningen, var ett viktigt komplement till visans berättelse.³⁰

Att «nödgas trycka sådana saker»

Hur tedde sig då situationen för Olof Enaeus, boktryckaren som såg sig tvungen att trycka visan för sin försörjning? Denna belägenhet var han långt ifrån ensam om, även om detta är ett ovanligt tidigt bekräftat exempel. Att tryckning av visor kunde vara den «enda lilla nödpenning» som tryckerierna kunde ta till i svåra tider skulle under 1700-talet bli ett erkänt men obekvämt faktum för tryckeribranschen. Det formulerades till exempel i klartext av den då nyligen bildade Boktryckerisocieteten år 1757 i samband med ett klagomål från en landshövding mot innehållet i ett vistryck.³¹ Societeten hade nog helst velat förbjuda tryckning av visor helt och hållet för att slippa alla kontroverser som uppstod kring dessa, enligt mångas uppfattning, mindervärdiga alster, men av omsorg om fattiga tryckares försörjning måste de få finnas kvar.³² Även för boktryckare med privilegier att trycka prestigefyllda skrifter var produktionen av smärre, säljande «brochurer» med visor och annat folkligt stoff ofta en nödvändig binäring i tider av få eller tidskrävande beställningar.³³

Vid tidpunkten då Enaeus, som han uppger för kämnärsrätten, «med stor omkostnad förskaffat sig ett verk» hade tryckeriverksamhet i skiftande former funnits i Stockholm i över två sekel. De första aktörerna var tyska boktryckare som för längre eller kortare perioder satte upp tryckerier för särskilda ändamål. Den förste att etablera sig var Johan Snell som år 1483 installerade ett tryckeri på uppdrag av ärkebiskopen för att framställa en

mässbok.³⁴ Några år senare, 1486, gjorde tryckaren Bartolomaeus Ghotan liknande gästspel som endast varade något år, men han lämnade efter sig utrustning till en filial som tycks ha varit verksam i något decennium. En mer etablerad tryckerirörelse skulle Stockholm få omkring 1525 när Gustav Vasa lät flytta ett tryckeri till Stockholm från Uppsala för att uppföra ett kungligt tryckeri. Detta fick sedan finna sig i att flyttas mellan de båda städerna. Under nästkommande sekel tillkom tolv tryckerier i Stockholm varav sju fortsatte sin verksamhet, om än med närmast oöverskådligt antal ägarbyten, in på 1700- eller till och med 1800-talet.³⁵ Ett av dessa var Olof Enaeus boktryckeri.

Enaeus hade sedan 1689 varit verksam som faktor för firman Salig Wankijfs Enka när han 1694 övertog Lars Hansson Walls tryckeri vid dennes död, inklusive stilförråd från flera tidigare tryckerier som Wall varit verksam vid.³⁶ Faktor var benämningen för en erfaren boktryckare som avancerat till arbetsledare och som inte sällan var föreståndare för tryckeriet, i synnerhet i fall när ägaren inte var yrkesverksam. Vid tiden för förhöret om Hamburgvisan kämpade Enaeus ännu med sina uppdrag och att få verksamheten att bära sig. Detta skulle komma att vända när han år 1700 fick titel som boktryckare åt Antikvitetsarkivet och därmed kunde räkna med en säkrare inkomst av mer substantiella uppdrag, såsom tryckning av dissertationer, grammatikor och handledningar av olika slag.³⁷

Antikvitetsarkivet var en institution som sprang ur det Antikvitetskollegium som inrättades 1667 under Karl XI:s förmyndarregering som ett statligt ämbetsverk för bevarande och studier av fornminnen.³⁸ Förutom materiellt kulturarv ingick i uppdraget även fornnordisk litteratur, källor till Sveriges äldre historia och rättsvetenskap samt kyrkohistoria och genealogi. Kollegiet hade ursprungligen sitt säte i Uppsala, men flyttades mot 1670-talets slut till Stockholm där det 1692 ombildades till

Antikvitetsarkivet som administrativt låg under Kanslikollegium tillsammans med Riksarkivet och Kungliga biblioteket.

Eneaus, som vid tiden för titulaturen redan hade engagerats av Antikvitetsarkivet för flertalet tryckningar, beskrivs av institutionen som «flitig och rådelig wid Exemplarens uppläggnig och återlefwerering».³⁹ Enligt den skriftliga överenskommelsen skulle han nu «altyd willia wara förpligtader, fram för alt annat arbete at fortsättia Kongl. Antiquitets Archivi wärk och arbeten, med goda stylar och rena tryck, til allas förmodliga nöya». Förutom en försäkran om gedigna uppdrag innebar privilegiet att Eneaus och hans anställda befriades «från all kronans skatt och borgerlig tunga».⁴⁰ Det blev alltså goda år för Eneaus till slut, även om han enligt I.A. Bonnier aldrig blev någon förläggare av betydelse.⁴¹ Han avled 1710 som ett av pestens många offer, i likhet med flera av sina gesäller.⁴² Tryckeriet övertogs då av den kunglige boktryckaren och formsnidaren Johan Heinrich Werner.⁴³

Men nu var det 1697 och svåra tider för en tryckare utan fasta åtaganden. Den tyska visan som Eneaus hade kommit över såg han alltså som en möjlighet till tillskott i kassan. Det gällde bara att först få den översatt i sångbar form för Stockholmspubliken.

En Grise med uppdrag att «öfwerse och vertera»

Vem var då författaren som Eneaus gav uppdraget att «förswänkska» visan? Nils eller Niclas Grise är inget stort namn i litteraturhistorien, men som litteraturvetaren Lars Burman har uppmärksammat var han de facto en produktiv tillfällesdiktare av bröllops- och begravningsdikter i sin samtid, däribland ett tiotal sonetter.⁴⁴

Grise var klockarson från Gävle som skrev in sig vid Uppsala universitet 1668. Redan under sitt första år vid universitetet

utmärkte han sig genom att föra oväsen på en utskänkningslokal efter stängningsdags och dessutom kalla vaktmanskapet för «hunsfottar och korfwar». ⁴⁵ Han dömdes av konsistoriet till böter eller «prubba», det vill säga fängelsevistelse i det särskilda fängelse som var avsett för kyrkans och universitetets underlydande. Studier var möjligen inte något för Grise, men det var däremot diktandet. Året efter inskrivningen vid universitetet publicerade han sitt första alster och var sedan verksam som skald under nästan 30 år. Hans utgivning omfattar åtminstone ett sextiototal skrifter vars ojämna fördelning över tid ger en bild av hans verksamhet som diktare. ⁴⁶

Vid 1670-talets mitt lämnade Grise Uppsala och flyttade till Stockholm, vilket blir upptakten till en produktiv period: mellan 1676 och 1681 publicerade han inte mindre än 25 alster. Därefter tunnar utgivningen ut för att återigen bli intensiv mellan 1691 och 1695 då Grise utkommer med 17 skrifter, varav åtta under eget namn. Sina sista alster utkom Grise med 1697, tio år före sin död 1707, och det är alltså vid denna tid han också får visan i uppdrag av Eneaus att översätta.

Grise var med Burmans ord en författarproletär som behövde skriva för brödfödan. Att detta var något han började med i unga år framgår av anteckningen i en nationsmatrikel från Uppsala där det noteras att Grise vid sidan av annan verksamhet uppehöll livhanken genom att skriva bröllops- och gravskrifter. ⁴⁷ I likhet med många av sina gelikar satte han sällan ut sitt fulla namn. Yrkesskalder föredrog som regel att skriva anonymt även om en viss «reklam för firmanamnet» var nödvändig. ⁴⁸ I ett fyrtiotal alster uppger han signaturen N.G. eller smyger in den i kryptonymer som «NyGiffom», «deN Gladlynte», «Nyttlige Gåfwa» eller «deN Gråtande». ⁴⁹ I tio använder han pseudonymen Nicandor och i ytterligare tio, alla till begravningar, skriver han ut sitt riktiga namn.

Vid tiden för visan var Grise således i slutfasen av sin författarbana. Under samma period gav han alltså ut flertalet skrifter under eget namn, vilket kan tolkas som att han med tiden blev erkänd som poet. I vistrycket står emellertid inte ens signaturen utsatt vilket är helt i linje med skillingtryckens generellt anonyma karaktär. Tack vare detta protokoll kan dock visan utan tvekan attribueras till Grise, vilket ger ett intressant exempel på att översättning och bearbetning av visor i skillingtryck kunde ingå bland yrkesskaldens uppdrag. Som fenomen är detta visserligen välkänt, och många författare har redan identifierats av visforskaren Ulf Peder Olrog i hans förteckning över litteraturskalder i skillingtryck.⁵⁰ Här återfinns dock inte Grise, och säkert saknas många fler av hans mindre namnkunniga gelikar bland de anonyma, pseudonymer och kryptonymer som skrivit visor för den folkliga marknaden, men som föga uppmärksammats i litteraturhistorien.⁵¹

Tyska influenser

Visans ämne var alltså en händelse som utspelat sig i Tyskland, och genom Enaeus vittnesmål vet vi att det i detta fall var fråga om en direkt bearbetning, en «försvänskning», av en tysk förlaga. Adaption av tyska vistexter i svenska skillingtryck under 1600-talet är ett i princip utforskat område i svensk visforskning, även om melodiinfluenser samt kopplingen mellan tyska och svenska tryck i allmänhet har uppmärksammats. Redan 1958 påtalade Bengt R. Jonsson i sin kartläggning av 1500- och 1600-talens skillingtryck att en del av de tidiga trycken i Sverige troligen var översättningar av tyska skillingtryck.⁵² För detta talar dels att tyska visor i så hög grad har varit kända i Sverige, dels att boktryckerihantverket i hög grad har varit beroende av

tyska kontakter. Som antytts ovan var också de flesta tryckarna i Sverige i äldre tid tyskar, och dessa medförde sannolikt vistryck från hemlandet. Även om de själva knappast hade närmare kontakt med en muntlig svensk vistradition så hade deras svenska gesäller och lärlingar det desto mer, och det lär inte ha varit ovanligt att dessa, med eller utan sin mästars tillåtelse, tryckte visor. Så var till exempel fallet år 1621 när boktryckarlärlingen A.J. Arosiandrinus ställdes till svars inför domkapitlet i Västerås för att ha tryckt «een wijsa vthan capitels loff».⁵³

Ett generellt problem vad gäller den äldre delen av skillingtrycksutgivningen är att så lite av vad som rimligen har getts ut är bevarat. I svenska samlingar finns omkring 2 000 skillingtryck tillkomna före år 1800,⁵⁴ och av dessa är endast omkring 200 från tidsperioden före år 1700.⁵⁵ Även om produktionen under den tidiga eran var avsevärt mindre omfattande än vad den kom att bli under senare sekel kan man utgå ifrån att många av de tryck som verkligen cirkulerade har gått förlorade. När det gäller frågan om svenska översättningar av tyska visor, eller åtminstone visor som återger påstått verkliga händelser i Tyskland, finns endast några belägg bland de äldsta missdådarvisorerna. Med tanke på att de bevarade samlingarna förmodligen bara innehåller en bråkdel av vad som getts ut i realiteten finns dock skäl att anta att det har funnits fler av den varan.

Ett tidigare exempel än visan om familjemordet i Hamburg är ett skillingtryck från 1647 som innehåller två visor om ett par fasansfulla föräldramord som nyligen sägs ha begåtts i Freiburg respektive Koblenz av en «ogudachtigh och illa upptuchtad» son och en likaledes fördärvad dotter.⁵⁶ Någon förlaga har ännu inte påträffats, men visorna tycks bearbetade efter ett tyskt original. För detta talar de konkreta platsangivelserna och den hårresande detaljrikedomen om kroppsstraffen som mördarna fick utstå, inklusive tortyr med glödande tänger, uttagning

av hjärta, stegling och rådbräkning. Som melodiangivelser till visorna uppges koraler som även de har tyskt ursprung: «Jesus uppå korset stod» («Da Jesus an dem Kreuze stund») respektive «Kommer hit till mig säger Guds son» («Kommt her zu mir, spricht Gottes Sohn»). Den förstnämnda förekommer inte som melodihänvisning till någon annan visa i skillingtryck medan den senare har använts till ett flertal, däribland visan om mannen i Hamburg.⁵⁷

Förhållandet mellan tyska och svenska vistryck förtjänar en utredning i sin egen rätt och vi får här nöja oss med att konstatera att det finns mycket intressant att undersöka beträffande tyska influenser på svenska skillingtryck. Men det finns fler förbindelser, även i relaterade småtrycksgenrer. Historikern Tobias Hämmerle har till exempel visat hur illustrerade flygblad (*Flugblätter*) användes som propaganda för kung Gustav II Adolf i de tyskspråkiga länderna under trettioåriga kriget.⁵⁸ De efemära trycken, i olika utföranden och för olika syften, är utan tvivel väsentliga länkar till såväl den «stora» som den «lilla» historien.

Sista strofen: 1697 och källorna

Tre dagar efter rättsförhöret, den 7 maj 1697, brann slottet Tre Kronor ner. Branden, som startade på rikssalens vind, upptäcktes tidigt på eftermiddagen och spred sig snabbt till alla flygelbyggnader.⁵⁹ Kungligheter och hovfolket, inklusive kroppen efter kung Karl XI som dessa dagar låg lik, tvingades lämna slottet medan tjänstefolket försökte rädda vad som räddas kunde av kungafamiliens tillhörigheter. Eldsvådan lade inte bara slottet och dess inventarier i ruiner utan även stora delar av Sveriges gamla riksarkiv och kungliga bibliotek, däribland medeltida manuskript, förtärdes av lågorna. Förlusten av dessa historis-

ka källor är svindlande och omätlig; det brukar sägas att den svenska historieforskningen ännu lider av 1697 års slottsbrand.

Samma år hände något helt annat av betydelse för forskningen: tryckningen av koralboken för 1695 års psalmbok, Svenska kyrkans första officiella psalmbok. Med denna stadfästa utgåva normerades melodier som varit i bruk i en mängd lokala varianter, i alla samhällsklasser, i kyrka och hem – och som melodier till visor i skillingtryck. Som Margareta Jersild påpekar grundar sig koralboken till stora delar på en tidigare tradition och bygger på redan existerande äldre koralhandskrifter, och kan därför beaktas både som direkt och indirekt källa för melodiangivelser även före 1697.⁶⁰ För eftervärlden ger denna utgåva en rimligt konkret uppfattning om många av de melodier som användes till visorna i de tidigmoderna skillingtrycken, däribland visan om mannen i Hamburg.

Dessa disparata händelser råkar alltså sammanfalla i tid med vårt lilla rättsfall om Enaeus visa och fäster därmed händelsen vid en distinkt plats i historien. Sammanträffandet ger också anledning att avslutningsvis reflektera något kring «sannfärdiga» visors förutsättningar som och beroende av källmaterial.

Visor om aktuella händelser kan sägas ha en dubbel status i källhänseende: de är både berättande källor och kvarlevor från en särskild tid. De berättar en historia som enligt sin egen deklaration är alldeles sann, som har ett uppenbart nyhets- eller sensationsvärde för samtidspubliken. Många av dessa händelser har verkligen inträffat, och som Siv Gøril Brandtzæg visar i denna volym kan visorna i vissa fall vara den enda bevarade historiska källan.⁶¹ Andra visor med sanningsanspråk är högst troligen ren och skär dikt, medan åter andra befinner sig någonstans mitt emellan med tillspetsade, moraliserande och mer eller mindre fiktonaliserade versioner av faktiska händelser. Vad gäller visan om massmordet i Hamburg salufördes den som en rapport om

en verklig händelse, men det är i skrivande stund ovisst huruvida den faktiskt ägde rum och hur «sannfärdigt» visan i så fall återger den. Svaret kan möjligen sökas i tyska domstolsarkiv. Kämnrätten i Stockholm lät sig hursomhelst nöja med att det enligt Grises efterforskningar skulle vara fråga om en sann historia.

Visornas värde som historiska källor ligger alltså inte nödvändigtvis i den faktamässiga sanningshalten. Mer substantiellt är tilltalet till samtidens publik, själva kriterierna för nyhetsvärde och urvalet av detaljer att rapportera om, vilket från författarnas och utgivarnas sida förutsatte inlevelse i köpekretsens smak och liv.⁶² Denna indirekta kommunikationsakt är per definition tidsbunden och förmodligen det närmaste vi kommer de människor som var visornas avnämare.

I egenskap av såväl handelsvara som populär förmedling utgör skillingtrycken ett gränssnitt, ett fönster mot en vidare vy än vad som ryms inom tryckets ramar. För den närmaste kontexten, däribland de hantverksmässiga och estetiska bestyren kring själva visan, finns som framgått mycket lite dokumentation från äldre tid. Som denna fallstudie är ett exempel på kan emellertid punktbelysning finnas på oväntade ställen, i detta fall i ett kortfattat rättegångsprotokoll.

Domstolsprotokoll är ett källmaterial som bär många upplysningar utöver det specifika brott som utreds. De glimtar av vardagsliv som skymtar i vittnesmålen gör protokollen till viktiga mikrohistoriska källor. Mer övergripande framträder i den rättsliga hanteringen också spänningarna mellan den officiella rättsuppfattningen och de överskridanden som enskilda personer sett som nödvändiga eller möjliga i sina liv.⁶³ Att något bedömdes vara straffbart eller åtminstone misstänkt, berättar något om sin tids kultur i dubbel mening: både vad samhället bekymrade sig över och att det på denna punkt fanns sprickor i

den rådande värdestrukturen. Protokollen dokumenterar alltså inte endast brotten, avvikelserna, utan också den norm(alitet) som dessa avtecknar sig mot. På denna friktionsyta mellan myndigheter och enskilda personer, mellan lag och praxis, kan vi glänta på porten till stadens larm, mänskliga öden och vardagsverkligheter – däribland situationen för skillingtryckens aktörer, som det lyckosamt nog var fråga om i detta fall.

Hur gick det då, slutligen, för Annika Matzdotter och Catharina Mårtensdotter, flickorna som sålde visan? Av protokollet framgår att de, såsom varande «tjenste lösa», efter förhöret remitterades till magistratens tjänstekansli. Att vara arbetslös var vid denna tid olagligt, så någon form av straff och korrektion måste det ha blivit fråga om. Kanske fick de avtjäna en tid på tukthus, vilket var en av tidens så att säga arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Vad deras fortsatta öden blev kan vi inte veta. Med tanke på den inkomst det trots allt gav är det inte osannolikt att de återgick till sin tidigare försörjning och fortsatte att «löpa kring staden» med visor – kanske rent av den andra upplagan om massmordet i Hamburg som trycktes samma år?

Noter

- 1 Om svenska avrättningsvisor, se Strand. *En botfärdig synderskas svanesång* (Möklinta: Gidlund, 2019), 31–36.
- 2 Strand. *En botfärdig synderskas svanesång*, 213–216.
- 3 Uppgift om förlag lyser i stort sett med sin frånvaro i svenska skillingtryck före 1800-talet, detta till skillnad från norska och dansea skillingtryck. Jfr Danielson, Eva. *Skillingtryckarna. Skillingtrycksproducenter under det långa 1800-talet* (Stockholm: Svenskt visarkiv. Meddelanden från Svenskt visarkiv 53, 2019, 68 och Brandtzæg denna volym.)
- 4 Jersild. *Skillingtryck* (Stockholm: Svenskt visarkiv, 1975), 14. I Sverige utfärdade visserligen Boktryckerisocieteten år 1752 ett reglemente om att tryckeriets namn, tryckort och -år skulle anges på alla tryckta skrifter, men detta efterlevdes långt ifrån av alla visproducenter. Tryck med världsliga visor saknar oftare tryckuppgifter än andliga, vilket kan sättas i samband med de förstnämndas sämre anseende.
- 5 Cit. i Bring och Kulling. *Svenska boktryckareföreningen 50 år* (Göteborg: W. Zachrisson, 1943), 48.
- 6 Se t.ex. KB Vitt. Sv. F1700 (= Sv 64 i Bengt R. Jonsson register (1958)), (u.o.: 1694); KB E 1792 a (Örebro, 1792).
- 7 Jfr citat i Jersild, *Skillingtryck*, 14–15.
- 8 Silverstolpe, «Äktenskap mellan kvinnor under 1600- och 1700-talen». *Lambda nordica* 1/1989, 189. Jfr Sandén, *Fröjdelekar* (Stockholm: Atlantis, 2020), 25.
- 9 Tack till författaren Anders Numan som uppmärksammade mig på detta brottmål.
- 10 Stockholms magistrat och rådhusrätt, A 2 c Rannsakingar till kriminalmålsprotokoll, vol. 25 (1697), 4 maj (Stockholms stadsarkiv). Alla referat och citat ur förhöret härrör ur denna källa.
- 11 Kämnär var i äldre tid benämningen för en ämbetsman med uppgifter inom en stads rättsskipning och förvaltning (*SAOB* 1939).
- 12 Tryckt som nr 215 i 1697 års koralbok. Se Jersild, *Skillingtryck*, 345.
- 13 Den tyska psalmen är skriven av kyrkoherden Bartholomäus Ringwaldt (1532–1599).

- 14 Jfr sökning på psalmen i databasen över äldre tyska vistryck VD-Lied (Das Verzeichnis der deutschsprachigen Liedflugschriften digital), <https://gso.gbv.de> (besökt 2021-04-14).
- 15 Först publicerad i 1572 års (ej officiellt fastställda) psalmbok *Then Svenska Psalmeboken förbättrat och med flera Songer förmerat och Kalendarium* (Stockholm). I 1697 års psalmbok upptogs den som nr 401. Översättningen av den latinska begravningssalmen är av okänt upphov. Inledningen ändrades vid bearbetningen till 1986 års psalmbok till just «Låt gråten och klagan få stillna».
- 16 Job 1:13–19, 2:10.
- 17 Om kvalificerade dödsstraff, se t.ex. Dalman och Gunne. *Sveriges sista skarprättare A.G. Dalman. Föregångare och förrättningar* (Stockholm: Special-förlaget, 1934), 39; Andersson. *Från dygdiga Dorothea till bildsköne Bengtsson* (Stockholm: Vulkan, 2009), 75.
- 18 Munktell, Henrik. «Mose lag och svensk rättsutveckling. Några huvuddrag». *Lychnos*, 1936, 139–141.
- 19 Trycket återfinns i S. Lindveds samling (= Sa 59 i Bengt R. Jonssons förteckning 1958), deponerad i Lunds universitetsbibliotek. Mikrofilmskopia finns i Svenskt visarkiv.
- 20 Om träsnittsillustrationernas trycktekniska och estetiska villkor, se Lunnan Nödseth, denna volym.
- 21 Jfr Johannesson, «Kliché på kliché? », I *Tryckta visor. Perspektiv på skillingtryck som källmaterial*, redigerad av Märta Ramsten, Karin Strand och Gunnar Ternhag (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2015), 46; 50.
- 22 KB Ob 1720 c, a-d. Att det är olika tryckningar framgår t.ex. av vinjetterna efter slutstrofen. Jfr Bengt R. Jonssons registerkommentar (1958). I Jersild, *Skillingtryck* anges även ett tryck från 1787 vilket dock ej har återfunnits.
- 23 Jfr SAOB (1957): «berättelse, skildring, redogörelse; numera företrädesvis dels om en saklig redogörelse för vissa fakta (rörande ngt) l. en rapportmässig berättelse, dels om ett återgivande l. refererande av en (förut framställd) berättelse om l. redogörelse för ngt; äv. konkret, om skrift innehållande sådan berättelse.»
- 24 Wessén, Elias. *Våra ord. Deras uttal och ursprung*. (Stockholm, Esselte studium, 1979,) s. 361. Digitalt publicerad på <http://runeberg.org/varaord/>. (besökt 2021-04-06).

- 25 Sökningar i i Nasjonalbiblioteket och Gunnérussamlingens databaser (Norge) ger ingen träff; i Palsbo skillingtryckssamling (Kongl. Biblioteket, Danmark) återfinns ett alster; *En sandferdig ny Viise Af den sidste Relation dateret 20 Decembr. 1728, Indeholdende En Sanferdig Beretning Hvorledes en Stad i Africa ...* (z 185/880, Kgl. Bibliotek).
- 26 Se t.ex. prosatryck som *Relation öfwer det slag och then skarpe recontre, s om emillan ammiralen her Claes Flemming ...* [1644], Sjöhistoriska museets bibliotek Rar. Saml. Ref; *Kort relation om the nya brand-sprutor, som nu för tiden beställas och göras boos undertecknad* [1682], KB f 1700; *Utförlig relation som en förnämb officerare hafwer insendt ...* [1690?], KB f 1700.
- 27 I English Broadside Ballad Archive (EBBA) förekommer «relation» i över 300 trycktittlar i sammansättningar som «a brief relation», «a perfect relation more witty than common» och «being a true relation». I tyska VDLied förekommer «Relation» i titeln till flertalet 1600-talstryck, i sammansättningar som «wahrhaftige und gar erschreckliche Relation» och «glaubhaftige Relation».
- 28 Se t.ex visorna. *En eftertänklig Relation. Om Then förträffelige Hielten och Riddaren...* 1736 (KB E 1736); *Relation om en krukmakare uti Schweitzer-land ...* 1737 (UUB FV 26:19) och berättelsen *Kort men tydlig relation om ... amasoniske uttoget emot de danske å Bråvalla hed ...* (av H. Strömfelt) 1757 (KB, kapsel Ur svenska historien).
- 29 KB Ob 1700 c (c).
- 30 Ett senare exempel är de olika utgivarnas vistryck om barnamörderskan Maja Lena Wiberg (1774) vars träsnittsillustrationer föreställer samma mordscen (Strand, *En botfärdig synderskas svanesång*, 132–134).
- 31 Enligt 1752 års boktryckerireglemente skulle alla boktryckare i riket vara sammanslutna i en boktryckarsocietet under kanslikollegiets uppsikt och ledning. För att starta tryckeriverksamhet krävdes tillstånd och för att trycka och ge ut en skrift krävdes dessutom godkännande av den statligt utsedda censorn. Syftet med societeten var att upprätthålla censuren och att tillförsäkra boktryckarna vissa privilegier för utgivningen av skrifter; bl.a gavs

- boktryckarna ensamrätten att under en begränsad tid trycka och ge ut en skrift. Se t.ex. SOU 2006:96, 70.
- 32 Danielson, *Skillingtryckarna*, 8-9.
- 33 Se t.ex. Strand, *En botfärdig synderskas svanesång*, 23-25.
- 34 Danielson, *Skillingtryckarna*, 178.
- 35 Danielson, *Skillingtryckarna*, 179.
- 36 Danielson, *Skillingtryckarna*, 10-11; Klemming, G.E. *Försök till historia om Sveriges boktryckerier* (Stockholm: P.A. Norstedt & söner, 1871), 30. Det samlade stiftförrådet kom från Keyzers, Wankijfs och Ebedts tryckerier.
- 37 Dessa Antikvitetskollegiets privilegier hade getts av Karl XI år 1674 och 1684, men hade inte tidigare utnyttjats, se Klemming, *Försök till historia om Sveriges boktryckerier*, 30.
- 38 «Antikvitetskollegiet och Antikvitetsarkivet (1666-1785)», artikel på Riksarkivets webb (besökt 2021-04-09).
- 39 Skrivelsen återfinns i Antikvitetskollegiet och Antikvitetsarkivets arkiv, F I:1 Handlingar rörande förlagsverksamheten utgivning, vol. 1 (1671-1734).
- 40 Klemming och Nordin. *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883 med inledande allmän öfversigt* (Stockholm: P.A. Norstedt & söners förlag, 1883), 177.
- 41 Bonnier. *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1900 jämte strödda notiser från senare tid* (Stockholm: Bonnier, 1935), 43. Digitalt publicerad på <https://digital.ub.umu.se/relation/488698>.
- 42 Västerbro. *Pestens år. Döden i Stockholm 1710* (Lund: Historiska Media, 2016).
- 43 https://sv.wikipedia.org/wiki/Johan_Henrik_Werner (besökt 2021-04-09).
- 44 Burman, Lars. *Den svenska stormaktstidens sonett* (Uppsala: Uppsala universitet, 1990), 117. Digitalt publicerad på <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:331005/FULLTEXT01.pdf>. Det finns som antytts många stavningsvarianter av Grises efternamn (Griis, Grijs, Grise etc). Jag tillämpar här stavningen enligt hans signatur i protokollet.
- 45 Burman, *Den svenska stormaktstidens sonett*, 117.
- 46 Burman, *Den svenska stormaktstidens sonett*, 118.
- 47 Burman, *Den svenska stormaktstidens sonett*, 118.

- 48 Burman, *Den svenska stormaktstidens sonett*, 116.
- 49 Se variationerna i kortkatalogen över personverser i UUB, <https://ub.uu.se/bibliotekskataloger-a-till-o/personverser/>.
- 50 Olrog. *Studier i folkets visor*. Utg. och kommenterade av Mathias Boström, Märta Ramsten och Karin Strand (Stockholm: Svenskt visarkiv, 2011), 143–167.
- 51 Burman, *Den svenska stormaktstidens sonett*, 116.
- 52 Jonsson. *Äldre svensk visdiktning och vistradition*. Lic.avhandling i nordisk och jämförande folklivsforskning vid Uppsala universitet (manus i Svenskt visarkiv), 77.
- 53 Jonsson, *Äldre svensk visdiktning och vistradition*, 78.
- 54 Jersild, *Skillingtryck*, 1.
- 55 I Bengt R. Jonssons förteckning (1958) över det nationella beståndet av skillingtryck före 1700, som är grundlig, men inte komplett, listas 178 tryck varav 71 andliga (Sa) och 107 världsliga (Sv). Ytterligare ett tiotal tidiga tryck återfinns t.ex. i samlingsbandet «Visor från 1600- och 1700-talet» (Lunds universitetsbibliotek) som även är publicerat på den digitala plattformen Alvin, <http://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A158422&dswid=-1475>
- 56 *Twå nya och Ynckelige Wijisor ...* KB f 1700. Vitt. Sv. Visor, andl. (i Bengt R. Jonssons register = Sa 23). Om dessa visor, se vidare Strand, *En botfärdig synderskas svanesång*, 26–28.
- 57 Jfr Jersild, *Skillingtryck*, 338; 345.
- 58 Hämmerle. *Flugblatt-Propaganda zu Gustav Adolf von Schweden* (Marburg: Büchner-Verlag, 2019).
- 59 Grimberg. *Svenska folkets underbara öden*, band 4 (Stockholm: P.A. Norstedt & Söner, 1985 (1929)), 363–366. Digitalt publicerad på <http://runeberg.org/sfubon/>
- 60 Jersild *Skillingtryck*, 75–77.
- 61 Se Brandtzæg, denna volym.
- 62 Jfr Clark. *Women and Crime in the Street Literature of Early Modern England* (Basingtoke: Palgrave Macmillan, 2003), 2.
- 63 Se t.ex. Österberg. *Folk förr. Historiska essäer* (Stockholm: Atlantis, 1995), 121.

Litteratur

- Andersson, Hans. *Från dygdiga Dorotea till bildsköne Bengtsson. Berättelser om brott i Sverige under 400 år*. Stockholm: Vulkan, 2009.
- Bonnier, Isidor Adolf. *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1900 jämte strödda notiser från senare tid*. Stockholm: Bonnier, 1935. Digitalt publicerad på <https://digital.ub.umu.se/relation/488698>.
- Bring, Samuel E. och Ernst Kulling. *Svenska boktryckareföreningen 50 år. Kort historik över Boktryckeri-societeten och Svenska boktryckareföreningen med anledning av föreningens femtioårsjubileum 1893–1943*. Göteborg: W. Zachrisson, 1943.
- Burman, Lars. *Den svenska stormaktstidens sonett*. Uppsala: Uppsala universitet, 1990. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 25. Diss. Digitalt publicerad på <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:331005/FULLTEXT01.pdf>.
- Clark, Sandra. *Women and Crime in the Street Literature of Early Modern England*. Basingtoke: Palgrave Macmillan, 2003.
- Dalman, Gustaf Albert och Gustaf Olof Gunne. *Sveriges sista skarprättare A.G. Dalman. Föregångare och förrättningar*. Stockholm: Special-förlaget, 1934. Forskarupplaga.
- Danielson, Eva. *Skillingtryckarna. Skillingtrycksproducenter under det långa 1800-talet*. Stockholm: Svenskt visarkiv, 2019. Meddelanden från Svenskt visarkiv 53.
- Grimberg, Carl. *Svenska folkets underbara öden*, band 4, Stockholm: P.A. Norstedt & Söner, 1985 (1929). Digital publicerad på <http://runeberg.org/sfubon/>.
- Hämmerle, Tobias E. *Flugblatt-Propaganda zu Gustav Adolf von Schweden. Eine Auswertung zeitgenössischer Flugblätter der Königlichen Bibliothek zu Stockholm*. Marburg: Büchner-Verlag, 2019. Diss.
- Jersild, Margareta. *Skillingtryck. Studier i svensk folklig vissång före 1800*. Stockholm: Svenskt visarkiv, 1975. Diss.
- Johannesson, Lena. «Kliché på kliché? Nyhetsidiom och folkkonstikonografi i det svenska skillingtryckets bildvärld». I *Tryckta*

- visor. Perspektiv på skillingtryck som källmaterial.*, redigert av Märta Ramsten, Karin Strand och Gunnar Ternhag, 39–84. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2015. Acta academiae regiae Gustavi Adolphi CXXXIV. Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv 39.
- Jonsson, Bengt R. *Äldre svensk visdiktning och balladtradition*. Lic. avhandling i nordisk och jämförande folklivsforskning vid Uppsala universitet, 1958. Manus i Svenskt visarkivs bibliotek (sidhänvisningar i artikeln refererar till ocr:ad renskrift i förf:ägo).
- Klemming, G.E. *Försök till historia om Sveriges boktryckerier. Första häftet. Tiden före 1700*. Stockholm: P.A. Norstedt & söner, 1871.
- Klemming, G.E. och J.G. Nordin. *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883 med inledande allmän öfversigt*. Stockholm: P.A. Norstedt & söner, 1883.
- Munktell, Henrik. «Mose lag och svensk rättsutveckling. Några huvuddrag». *Lychnos* 1936, 131–150.
- Olrog, Ulf Peder. *Studier i folkets visor*. Utg. och kommenterade av Mathias Boström, Märta Ramsten och Karin Strand. Stockholm: Svenskt visarkiv, 2011. Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv 31.
- Ressem, Astrid Nora. «From Crowded Streets and Seasonal Fisheries to Remote Paths and Kitchens. The Trade in Skillingstryck». *Arv. Nordic Yearbook of Folklore* vol. 74, 2018: 45–69.
- Ressem, Astrid Nora. «Singing Out Loud: Selling Skillingstryck in Nineteenth- and Early Twentieth Century Norway». I Roud, Steve och David Atkinson (red.). *Cheap Print and the People. European Perspectives on Popular Literature*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019, 170–190.
- Sandén, Annika. *Fröjdelekar. Glädje, lust och nöjen under svensk stormaktstid..* Stockholm: Atlantis, 2020.
- Silverstolpe, Fredrik. «Äktenskap mellan kvinnor under 1600- och 1700-talen». *Lambda nordica* nr 1/1989: 188–204.
- Strand, Karin. *En botfärdig synderskas svanesång. Barnamord i skillingtryck mellan visa och verklighet*. Möklinta: Gidlund, 2019. *Svenska Akademiens Ordbok (SAOB)* (1939), digitalt publicerad på <http://www.saob.se>.

Then Svenska Psalmboken. Medh the stycker som ther til höra och på föliande bladh vpteknade finnas/Vppå Kong. Majtz. Nädigste befalning/Åhr MDCXCV. Öfwersedd och nödtorfeligen förbättrad/ och Åhr 1697 i Stockholm af trycket vtgången. Stockholm: Natur och Kultur, 1939.

Then svenska psalmeboken förbättrat och med flera songer förmerat och kalendarium Stockholm: Amund Laurentzson, 1572.

Tryck- och yttrandefrihetsberedningen. *Ett nytt grundlagsskydd för tryck- och yttrandefriheten? Tryck- och yttrandefrihetsberedningen inbjuder till debatt*, del 1. Delbetänkande. Stockholm: Fritze, 2006. SOU 2006:96.

Wessén, Elias. *Våra ord. Deras uttal och ursprung.* Stockholm: Esselte, 1979. Digitalt publicerad på <http://runeberg.org/varaord/>

Österberg, Eva. *Folk förr. Historiska essäer.* Stockholm: Atlantis, 1995.

Skillingtryck

Anon. *En kort RELATION och sanfärdig berättelse om en wäl behållen Man/Strax wid Hamburg boendes/som af förtwiflan/sedan han oförmodelige bortmist störste delen af sin Fårahjord/begått ett förskräckeliget Mördande på sin Hustru/Barn och piga/hwilket omständeligare af bifogade Figur/uti en kort Wisa närmare inhämtas kan.* u.o., [Stockholm]: 1697. Inbundet med protokollet i Stockholms magistrat och rådhusrätt, A 2 c Rannsakningar till kriminalmålsprotokoll, vol. 25 (1697), 4 maj.

Anon. *En kort RELATION och sanfärdig berättelse om en wäl behållen Man/Strax wid Hamburg boendes/som af förtwiflan/sedan han oförmodelige bortmist störste delen af sin Fårahjord/begått ett förskräckeliget Mördande på sin Hustru/Barn och piga/hwilket omständeligare af bifogade Figur/uti en kort Wisa närmare inhämtas kan.* u.o., [Stockholm]: 1697. S. Lindved, deposition i Lunds universitetsbibliotek, kopia i Svenskt visarkiv (= Sa 59 i Bengt R. Jonssons register).

Anon. *En kort berättelse och sannfärdig historia, Om en wäl behållen Man, som war boendes wid Hamburg, hwilken af förtwiflan, sedan han oförmodeligen bortmist störste delen af sin fårahjord, begådt et förskräckeligit mördande på sin hustru, Barn och Piga:*

hwilket omständeligare uti thenna Wisa närmare inhämtas kan.

u.o: 1720/u.å. Kungliga biblioteket, Ob 1720 c (a, b, c).

Anon. *Tiwå nya och Ynckelige Wijsor...* u.o: 1647. Kungliga biblioteket, f 1700. Vitt. Sv. Visor, andl. (= Sa 23 i Bengt R. Jonssons register).

Arkivmaterial

Stockholms stadsarkiv

Stockholms magistrat och rådhusrätt, A 2 c Rannsakingar till kriminalmålsprotokoll, vol. 25 (1697).

Riksantikvarieämbetet

Antikvitetskollegiet och Antikvitetsarkivet 1629–1790, F I: I Handlingar rörande förlagsverksamheten, vol. 1 (1671–1734).

Webbresurser

Riksarkivet: riksarkivet.se (om Antikvitetskollegiet och Antikvitetsarkivet (1666–1785))

Das Verzeichnis der deutschsprachigen Liedflugschriften digital: gso.gbv.de

English Broadside Ballad Archive: ebba.english.ucsb.edu

Uppsala universitetsbibliotek (kortkatalog över personverser): ub.uu.se/bibliotekskataloger-a-till-o/personverser/.